

Időcáfolatok – Borges

BERSZÁN ISTVÁN

Az az egységes Idő, amit Henri Bergson a relativitáselmélethez fűzött kommentárjaiban¹ rehabilitál, s amelyben Mircea Eliade idő-élményt meghatározó létmódjai *történelmileg* kialakulnak,² „egy metafizikai tájakra tévedt argentin író”, Jorge Luis Borges esszéiben nyeri el méltó cáfolatát: „tagadom, hogy létezik egy egyedüli idő, amelyben minden történés láncszerűen összekapcsolódik. (...) Tagadom, hogy – az esetek nagy részében – létezik egymásutániség; tagadom azt is, hogy – az esetek nagy részében – létezik egyidejűség.” (Borges, Jorge Luis 1974 [1987]: 256–257)

A tagadás értéke természetesen attól függ, hogy mire alapozza álláspontját az, aki tagad. Borges archaikus bölceleteket idéz, az idealista filozófia klasszikusaira hivatkozik, s közben legtöbbször az irodalomra, olykor pedig *paratemporális* tapasztalataira gondol. Az idő *újabb és újabb* tagadása *más-más* időket jelent, az igazi cáfolatok éppen azok az átmenetek, amelyek a *kronologikus* idő eszméleti tartamát attól eltérő ritmusokkal függesztik fel: végtelen regresszióval, örökkévalóságokkal, körkörös visszatéréssel és a látszólagos ismétlődésekben felsejlő azonosság-pillanatokkal. Az ilyen élmények, bár érzékeinket gyakran meggyőzik, nem egyeztethetők össze a „józan”, racionális gondolkodással, sem annak diszkurzív nyelvhasználatával, mivel mindkettő az egymásutániség elvére épül, s ennél fogva alkalmatlan az *időtlen*, vagyis a nem kronologikus értelemben vett *idő* megragadására. Borges esszéit az ebből adódó paradoxonok és rébuszok jellemzik, nem csak

¹ Bergson, Henri: *Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletehez*. Pantheon Irodalmi Intézet R.-T. Budapest 1922 [1923].

² Eliade, Mircea: *A szent és a profán (Bevezetés/A világban-lét két fajta)*. Európa. Budapest 1957 [1987]. 10–12.

tematikailag, hanem a cáfolatok kétérvényű iróniája révén is, melyeknek hatására a kétely metafizikai borzongásba, a metafizikai borzongás kételybe csap át. Az 'idő *újabb* cáfolata', az 'örökkévalóság *története*' vagy a 'cikluselmélet' csupa olyan *kétféleségek*, amelyek egy időlabirintus egymást minduntalan átmetező *folyosóinak* elágazásaihoz vezetnek, miközben a minden illúzió viszonyítási alapjául állított kronologikus egymásután, illetve az ilyen folyamatok egyidejűségei éppen ebben a kiterjesztett érvényességükben lepleződnek le illúzióként.

Az eleai Zénón Akhileusz és a teknősbéka versenyfutásának híressé vált aporiájával igazolja Parmenidésznek azt a tanítását, hogy az univerzumban mozgás nem lehetséges. Azt gondolnánk ugyanis, hogy a gyorsaság példaképének számító görög hős könnyűszerrel, pillanatok alatt utoléri és maga mögött hagyja a minden erőfeszítése mellett is csak vánszorgó teknőcöt. Zénón azonban a leghatározottabban állítja az ellenkezőjét: ha mozgási képességeikre való tekintettel a teknősnek mondjuk 10 méter előnyt adunk a rajtnál, Akhileusz, legyen bár tízszer gyorsabb, soha de soha be nem hozhatja lemaradását. Mert amíg leszaladja azt a tíz métert, amennyivel hátrábbról indult, egy métert a teknőc is halad, s amíg Akhileusz ezt a már sokkal kisebb, de mégis meglévő hátrányt igyekszik behozni, a teknősbéka is lecammogja a maga egy deciméterét. Előzésről továbbra sem lehet szó, mivel a mégoly jelentéktelenre zsugorodott hátrány lefutásának ideje alatt a teknőc is mindig odébb moccan, s így tízszer gyorsabb versenytársa, ha örökké fut, akkor sem érheti utol.

Borges a Zénón-paradoxonban máig ott rejlő, igazából soha meg nem haladott kételyekre hívja fel a figyelmet; nem azokat cáfoló, hanem éppen azokon alapuló megoldást keres. Ez a törekvés abból a felismeréséből fakadt, hogy a számbavehető cáfolatok inkább csak szemléletessé teszik, de nem képesek megszüntetni az ősi aporiát. Stuart Mill, aki Arisztotelész és Hobbes nyomdokain halad a paradoxon értelmezésében, az 'örökké' fogalom megengedhetetlenül kétféle értelmű használatának szofizmájáról beszél. A következtetésben ugyanis az 'örökké' (*„örökké fut”*) illetve 'sohasem' (*„sohasem érheti utol”*) – 'bármilyen hosszú időtartam'-ot jelöl, a premisszában használt 'mindig' (*„a teknőc is mindig odébb moccan”*) viszont 'az idő alosztályainak bármely számá'-t: azt, hogy a megtett utat eloszthatjuk tízzel, az osztatot megint tízzel és így tovább, ezért a megtételükhöz szükséges idő alosztályainak sincs soha vége. Csakhogy az időnek ez a második fajta határtalansága jól elfér akár öt percben is. Úgyhogy az érvelés mindössze annyit bizonyít, hogy valamely távolság megtételéhez idő kívántatik, amely végtelenül osztható ugyan, de nem végtelen idő.

Borges mértani haladvány formájában írja fel ezt a végtelen felbomlást, és olyan örök láncolatoként értelmezi, amelyek mindig

elválasztják a hős versenyzőt utolérhetetlenül cammogó ellenfelétől: „Az öröknek ez a láncolata ledönti a valós teret és – még szédítőbben – a valós időt, amint elkeseredetten s egyszerre ostromolja a mozdulatlanság és az extázis birodalmát.”³

Az „extázis” itt nem annyira ön-, mint inkább időn-kívületet jelent; vagyis az *egyetlen időben* elhelyezett mozgások mintegy a szemünk láttára lépnek ki abból.

Az Henri Bergson *Idő és szabadság* c. könyvéből idézett cáfolat ellen Borgesnek az a kifogása, hogy „az olvasó megtévesztésére két teknőcöt állít egy helyére”, továbbá osztható teret és oszthatatlan időt kapcsol egybe, amely összeegyeztethetetlen. Bergson ugyanis azzal vádolja az eleaiakat, hogy a különböző oszthatlan aktusok (Akhileusz és a teknős lépései) helyére két egymáshoz szabályozott teknősbékát, vagyis a tér bármilyen mérték szerinti oszthatóságára hivatkozva „ugyanolyan fajta egyidejű lépéseket” helyeznek.

Borges Russell megoldását emeli ki az összes többi közül, mert az a *végtelen* kérdésre koncentrálna, a paradoxon „voltaképpeni gyökerére”. Az angol filozófus a *végtelet* a számolás műveletével hozza kapcsolatba, amelyet két sorozat összevetéseként határoz meg. S miután könnyen bebizonyíthatja, hogy a végtelen természetes számsornak a páratlan, illetve páros számai külön-külön is végtelenek, továbbá valamely számnak ugyanannyi többszöröse vagy hatványa van, ahány szám létezik, azt a meglepő következtést vonhatja le, hogy a végtelen sorozatnak az elemei is végtelenek, vagyis a rész semmivel sem kisebb terjedelmű mint az egész. A teknőc által megtett útnak tehát ugyanannyi pontja van, mint az Akhileusz által lefutott tízszerre hosszabb szakasznak, s ezek minden nehézség nélkül megfeleltethetők egymásnak, ahogy ezt Zénon meg is tette.

Csakhogy – James kritikája figyelmeztet erre – Russell fejtegetései megkerülik az igazi problémát, amely a *végtelen* növekvő, nem pedig állandó kategóriájában áll, mivel azt feltételezi, hogy a verseny már lezajlott, és csak a két útszakaszt kell egybevetni.

A cáfolatoknak ez a mindig kibővítendő lánc, melyet Borges felvázol azt sejteti, hogy maga is egy végtelen sorozat, s ilyenként – minden kritikai szándék ellenére – inkább illusztrálja a cáfolandót. Ha megoldást akarunk, akkor a paradoxont mint a *végtelen tér és idő* cáfolatát kell elfogadnunk. Beismerni azt, hogy esetükben ideális konstrukciókról van szó, de nem tökéletesekről, elég „egy kis görög rébusz”, hogy az apóriák – ezek a vég nélkül közbeékelődő „(z)űrök” – lelepleződjenek.

Borges külön esszét szán (eredetileg könyvet tervezett) *A teknősbéka átváltozásai*-nak, melyben a *regressus ad infinitum* más alkalmazásait tekinti át: Arisztotelész Platón elleni *harmadik sze-*

³ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 61.

mély érvét, Aquinói Szent Tamás kozmológiai Isten-bizonyítékát, majd pedig az oksági viszonyok Lotze-féle cáfolatát, melyet Lewis Carroll a szillogizmus második premisszája és a következtetés közötti összefüggésre, F.H. Bradley pedig mindennemű viszonyra kiterjeszt. Valamennyiüket olyan „valószerűtlenségeknek” tekinti, amelyek a „világ hallucinációs jellegét” erősítik.

A felsorolt példák mellett elevenítsük fel Bergson és Eliade aporiáit is. Bergson tagadja az idő oszthatóságát, s ez a bármilyen szabály szerint tagolható térbeli szakasz és az osztatlanként megélt *legördülés* egybevetésekor még indokolt is lehet. Egységes világába akkor iktatódik „ür”, amikor azt, ami a fizikus, illetve a filozófus külön tartamaira érvényes, arra is megpróbálja kiterjeszteni, amit a filozófus *kigondol*. Így építi fel a valóságosságában egyedüli, megsokszorozhatatlan idő kizárólag eszméltre alapozott ideáját, melyet azonban a *tempóként* álcázott, eltérő tartamritmusok valószerűtlenítenek.

Eliade az időélményt megalapozó szakralizáció és deszakralizáció viselkedésgyakorlatait kísérli meg összebékíteni a történelem mindent magába foglaló ideális „fejlődésével”. Ez azonban „a homo religiosus számára” olyannyira valószerűtlen, hogy a kutató bizonyos módszertani vagy álmódszertani megfontolásokra hivatkozva kénytelen egészen háttérbe szorítani.

Borges megkérdőjelezi a kiütköző paradoxonokat orvosolni próbáló manővereket, „metafizikai kételyének” éppen az aporiák rései képezik alapját:

„Mi magunk (a bennünk működő osztatlan istenség) álmodtuk meg a világot. Erősnek, titokzatosnak, láthatónak álmodtuk meg, térben szilárdnak, időben maradandónak; ám ott hagytunk az építményben néhány parányi, örök, ésszerűtlen repedést, hogy tudjuk: hamis.”⁴

A „bennünk működő osztatlan istenség” és a „megálmodtuk” – viselkedés-megjelölés. Nem csak az elméleti rendszerek kiépítésére vonatkozik, hanem arra a közgondolkodásra és megfelelő életgyakorlatra is, amely egyetlen homogén térbe, illetve azonos ritmusú egymásutánok és egymásmellettiségek történelmébe foglalja az élet minden mozzanatát.

A cikluselméletéről szóló Borges-esszé úgyszólván körkörösén van megírva, az örök visszatérés tana és cáfolatai állandóan egymásbahajlanak. Nietzsche elgondolását a véges számú világ-elemek véges számú permutációiról Georg Cantor végtelen sorozatainak végtelen részsorozatairól szóló ellenvéleménye követi, majd a sztoikusok és püthagoreusok ciklikus kozmogóniáját Szent Ágoston cáfolatai semmisítik meg. Ezután a visszatérő *Friedrich Zarathustra* bonyolult eszmetörténeti váltakozása következik a görög elődökkel, továbbá egy feltételes Nietzsche – Mauthner vita,

⁴ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 72.

amely önmagában is az egész írás szerkezetét leképező „*így érvelne ellene*” – „*azt felelné*” ciklusokban zajlik. És így tovább, és így tovább: a ‘*déja vu*’ Nietzschét igazoló példájának nitzschei cáfolata (merthogy a filozófus sohasem állította, hogy emlékezetünkkel megbizonyosodhatunk a Visszatérésről), a Megelőző örökkévalóság érvének visszatérése, illetve cáfolata a termodinamika entrópiáról szóló második törvényében és „végül” a cikluselméletnek a cikluselmélet elfogadásán alapuló tagadása, mely szerint az örökösen ismétlődő ciklusok egyetlen folyamattá olvadnak leleplezve a sohasem bizonyított egymásutánosság illúzióját.

Ezt a játékot, akárcsak az örökkévalóságok plátói-realista vagy keresztény-nominalista elgondolásait Borges végső soron az emberi vágyak mozgásával hozza összefüggésbe, nem csak mint kifejezendő és értelmezendő lelki jelenségekkel, hanem inkább mint saját ritmusú tartamokkal. Vannak eszmék, pl. „a platóni őstípusok mozdulatlan múzeuma”, melyekről így ír: „*azt hiszem, hogy a halál, a láz vagy az örület segítsége nélkül senki sem tudná felfogni őket*”⁵. Igaz, hogy ebben a passzusban mindenekelőtt racionális kételyének ad hangot, de még ebben is ott van a *borzongás*. Ugyanezzel kapcsolatosan egyébként – két lappal korábban – minden ironikus kétely nélkül „*ihletett látomást*” és „*rémálmot*” emleget.

Az *örök visszatérés* nitzschei újrafelfedezése hasonló esemény. Borges hosszabb kommentárban tér ki arra az egyes szám első személyben megfogalmazott feljegyzésre, melyben Zarathustra magának tulajdonítja az ógörög fogantatású körkörös idő születését. „Halhatatlan a pillanat – idézi Nietzschét a kommentár –, melyben megalkottam az Örök Visszatérést.”⁶ Miután az írásos nyomokból sejtelmesen felidézi a rendkívüli „pillanatot”, egy retorikai magyarázattal fedi el azt; a kijelentést ugyanis mindenestől a prófétai modor, illetve a hatásos stílus eszközeként tárgyalja. Kétkedik a hellenista, preszokratikusokkal foglalkozó filozófus tájékozatlanságában és abban az egyébként *emberi, nagyon is emberi* hibájában, mely az emléket egybemossa az ihlettel, majd megállapítja, hogy a grammatikai első személy csak „a tónus és az anakronizmus miatt” használt forma, lévén hogy az ókorban élő Zarathustra nem idézheti a Ritter-Preller-féle *Historia philosophiae graeco-romanae* című kézikönyvet.

Vajon csak ennyi, egy fiktív szerepjáték lenne az egész? Valójában „*az eset egy hatalmas, piramis formájú hegycsúcs közelében, a silvaplanai erdők egyik ösvényén történt 1881-ben, egy augusztusi napon, úgy déltájban, ‘hat ezer lábira az embertől és az időtől’*. (...) Nietzschének egyik legdicőségesebb pillanata volt az

⁵ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 94, 97.

⁶ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 132.

akkor⁷: áttűnés az Örök Visszatérés idejébe. Nem az Unamunoféle gondolatátvételtől van szó, melynek során az értelem „magába szívja az ember korábbi szellemi leleményeit”, hanem a viselkedés egy rejtett *ösvényéről*, amely a gondolkodás tartamának ritmusát változtatja meg.

Borges számára a legkevésbé sem idegenek az efféle áttűnések. Felkutatja őket az irodalomban, elbeszéléseiben megírja történetüket, egy ízben pedig közvetlenül is beszámol egy ilyen paratemporális tapasztalatáról. Coleridge azt álmodja meg, hogy valaki álmában átkel a Paradicsomon, ahol bizonyosságul egy virágot adnak neki. „Ha ébredéskor a kezében találná azt a virágot... – jaj! – mi lenne akkor?”⁸ Az esszé hátralevő részében Borges nyomon követi ennek az álomnak az áttűnéseit a Coleridge szövegét nem ismerő Wells és a Wells regényeit csodáló Henry James műveiben. A folyamatot, melyet a mai teoretikus minden bizonnyal az intertextualitás fogalmával ír le, Valery, Shelley és Emerson panteisztikus irodalomkoncepciójával hozza összefüggésbe, s így az *intertemporalitás* tágabb horizontjába helyezi azt: nem csak a megértés történetiségével, hanem annak cáfolataival is számol. Ugyanez érvényes *A Don Quijote apró csodái*-ra is,⁹ azokra az áttűnésekre, melyek révén a szereplők a róluk szóló könyv olvasóivá lesznek, s így felébresztik bennünk azt a borzongást, hogy ha ezek a regénybeli „megfordítások” lehetségesek, az sem kizárt, hogy „mi olvasók merő fikciók vagyunk”. Jaromir Hladik, *A titokban végbement csoda* hőse a pontos dátumhoz kötött golyó általi halál végzetes pillanatából áttűnik készülő drámájának időmértékes ritmusaiba, és hosszan dolgozik, míg csak be nem fejezi művének az időben épített roppant labirintusát.

Két okom is van arra, hogy az *Érezni a halált* című, 1928-ból származó elbeszélést a szerző biográfiailag hiteles paratemporális tapasztalatának tekintsem. Az egyik az, hogy a szóban forgó mű, minden sorával együtt, kétszer is *áttűnik* az esszében megnyilatkozó Borges – irodalmi elbeszélésein kívüli – személyes múltjába (*Az örökkévalóság története, Az idő újabb cáfolata*). A második ok pedig az előbbi cáfolata, amely még inkább megerősíti álláspontomat. Ha ugyanis ragaszkodunk ahhoz, hogy szépprózáról van szó, akkor megírásának paratemporális megtörténése révén kerül a szerző nyilvánvalóan többszörös életidejébe.

A rövid elbeszélés utolsó mondatában ezt olvassuk: „rejtse ez a lap az igazi elragadtatásnak és az örökkévalóság megsejtésének azt a pillanatát, amely nem bánt velem mostohán azon az éjszakán”. A ‘pillanat’ szó itt abban a nagyon szigorú értelmében használatos, melyet legalaposabban éppen ez az esszé hivatott

⁷ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 132.

⁸ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 159.

⁹ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 171–174.

kifejteni. Nem a kronologikus idő lineáris sorozatának egy mozzanataira utal, hiszen éppen ennek az egymásutánnak a cáfolata.

Minden pillanat autonóm. (...) a jelen – a pszichológiában használt *specious present*, megtévesztő jelen – időtartama néhány másodperctől a másodperc parányi töredékéig terjedhet; ugyanennyi ideig tart a világegyetem története is. Pontosabban szólva, nem is létezik a története, amint az embernek sincs élettörténete (...); minden átélt pillanatunk önmagában létezik, képzeletbeli összegük ellenben nem létezik. A világegyetem, azaz valamennyi esemény összege éppannyira ideális gyűjtemény, mint azoknak a lovaknak az együttese, amelyekkel – eggyel, sokkal, eggyel sem? – Shakespeare 1592 és 1594 közt álmodott.¹⁰

Ha figyelmesen olvassuk az elbeszélés utolsó mondatát, észrevehetjük, hogy kétféle időről beszél, még pontosabban azok „összeütközéséről”. „Azon az éjszakán” – ez a kifejezés a kronologikus idő egy intervallumát jelöli, ugyanúgy, mint 1928. A sorozatos egymásutánt azonban „feltartóztatja”, vagyis egymásutánjában megcáfolja az *örökkévalóság*. Ez a *kibillenés* a pillanat. Az időt nem tagadhatják gondolati érvek, hiszen kifejtésük időbeli egymásutánja – értelmüktől függetlenül vagy éppen annak dacára – maga a krono-logikus folytonosság. Időt csakis idő tagadhat, egyik tartamot csakis egy másik tartam: az életet csakis a halál, az ébrenlétet csakis az álom, a kronológiát csakis az örökkévalóság. A cáfolat pillanata tehát nem egy új eszmét vagy gondolatot jelent (az ugyanis a kronologikus időbe vezet vissza), hanem „igazi elragadtatást”, melyben másként viselkedünk, mint a beszédben vagy a diszkurzív gondolkodásban.

Irodalomként, elbeszélésként a *borges*i séta – ilyen viselkedésgyakorlat.

Az előtt a bizonyos éjszaka előtt, délután Barracasban voltam: nemigen szoktam azt a helyet felkeresni.

Különös nap, semmi sem úgy történt, mint szokott.

Estére nem volt semmilyen tervem; minthogy tiszta éjszaka volt, vacsora után kimentem sétálni és emlékezni.

A felidéződő emlékek nem úgy következnek egymásra, mint a célirányosan fűzött gondolatok; de ahelyett, hogy meglesné logikájukat s ezzel a gondolkodásra váltana, a *sétáló* inkább hozzájuk igazítja a lépteit.

Nem akartam semmilyen irányt szabni a sétának; a lehető legszélesebb teret hagytam a valószínűségnek, nehogy – az egyetlen lehetőség választásával járó – előrelátással korlátozzam a várakozást. (...) Már csak

¹⁰ Borges, Jorge Luis 1974 (1987). 257.

annyira, amennyire lehetséges, sikerült elérnem azt, amit céltalan sétálásnak szoktak nevezni.

A séta irányának eldöntetlensége azt teszi lehetővé, hogy akármi megtörténhessék. Az emlékező messzire sodortatik, a gyermekkor lakónegyedének „titokzatos környékére”.

Ezek az utolsó előtti utcák az én szememben az ismert világ fordítottját, hátoldalát jelentették, s róluk szinte éppolyan mértékben nem volt tudomásom, mint ahogy semmit sem tudunk házunk föld alatti alapjáról vagy saját, láthatatlan csontvázunkról.

A felidézett képzetek kivezetnek a tapasztalathorizont köréből – követhetően ugyan, de ellenőrizhetetlenül.

A séta egyszerre csak egy utcasarokra sodort. Beleszipantottam az éjszakába, miközben teljesen elcsendesedve abbahagytam a gondolkodást.

Diskurzus-csend. Már csak a vágy egy látomásban.

Megeshet, hogy madárdal hallatszott, s én parányi – madár nagyságú – szeretetet éreztem iránta. (...) Az *ezernyolcszázvalahányban* vagyok közönséges gondolata egyszerre csak átcsapott néhány tapogatózó szóba, majd horgonyt vetett a valóságba. Halottnak éreztem magam, olyan volt, mintha elvontan érzékelném a világot: az a tudással átjárt, megfoghatatlan félelem töltött el, amely a metafizika legnagyobb igazsága. Nem hittem én, hogy eljutottam az idő még elképzelhető vizeire; inkább azt gyanítottam, hogy megtaláltam a felfoghatatlan *örökkévalóság* szavunk néma vagy nyomaveszett jelentését.

Nem *megértette* az „örökkévalóságot”, hiszen felfoghatatlan, hanem *eljutott hozzá*, egy olyan úton, amit hiába keresnénk Buenos Airesben, merthogy nem egyszerűen lábbal, hanem *viselkedésében* követte azt. Mint ahogy a megtett sétának olvasóként én sem (csak) az értelmezője, hanem a *tanúja* vagyok.

Igaz, ezek a szavak – más szavakkal, vagy éppen ezekkel – könnyedén megcáfolhatók. De amennyiben nem csak *megérteni* akarunk, a cáfolatnak egészen más a jelentősége. Az elbeszélést magába foglaló esszé utolsó bekezdésében Borges magamagát cáfolja meg, visszavonva az idő valamennyi cáfolatát. Ezzel azonban csak visszalép a „józan” viselkedés kronológiájába, mint ahogy írásaival minduntalan kimozdul onnan. Beismeri, hogy sorsunk „visszafordíthatatlan és vastörvényű”, de azt is sejti, hogy ez valamiképpen viselkedésünk *végzete*: „Az idő anyagából vagyok. Az idő folyó, mely magával ragad, ám én vagyok az a folyó; tigris, amely széttép, ám én vagyok az a tigris; tűz, amely elémészt, ám én vagyok az a tűz. A világ, sajnos, valóságos; én, sajnos, Borges vagyok.”¹¹

¹¹ Borges, Jorge Luis 1974 [1987]. 269.

Szelíden megkérdezhetném, hogy melyik: a *folyó*, a *tigris* vagy a *tűz*? Megannyi eltérő ritmus! Hogyan is lehetne végső érv az, hogy valamennyi a halálhoz visz közelebb, hiszen a halál az idő legbiztosabb cáfolata.

Irodalom

Borges, Jorge Luis: *Az idő újabb cáfolata.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 251–269.

Borges, Jorge Luis: *Akhileusz és a teknősbéka örökös versenyt futása.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 59–65.

Borges, Jorge Luis: *A teknősbéka átváltozásai.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 66–72.

Borges, Jorge Luis: *Az örökkévalóság története.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 91–110.

Borges, Jorge Luis: *A cikluselmélet.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 127–136.

Borges, Jorge Luis: *Coleridge virága.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 159–162.

Borges, Jorge Luis: *A Don Quijote apró csodái.* = *Az idő újabb cáfolata.* Gondolat. Budapest 1974 [1987]. 171–174.